

K metodologickým a metodickým otázkám skúmania spoločenského vedomia

TEORETICKO-METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA ZKOUMÁNÍ PROCESU FORMOVÁNÍ SOCIALISTICKÉHO VĚDOMÍ

FRANTIŠEK ZICH, Vysoká škola politická Praha

ZICH, F.: The Theoretical-Methodological Basis of the Investigation of the Process of Forming Socialist Consciousness. *Filozofia* 39, 1984, No. 1, p. 11.

The author starts from the scientific Marxist-Leninist conception of consciousness (consciousness as an active reflexion), he underlines the social determination and function of consciousness and analyzes some theoretical-methodological problems of cognizing and forming the socialist social consciousness. He makes difference between the „state of consciousness“ as a relatively stable structure of constitutive components of social consciousness and the „actual consciousness“ which is characterized by more changing and contradictory components. He analyzes the dialectics of the individual, group and social consciousness and outlines the structure and range of action of individuals and social groups (ideas, values, norms, attitudes). In the end of the study the author formulates criteria for the evaluation of the level and state of the socialist social consciousness.

Při analýze úlohy vědomí v sociálních procesech výstavby socialistické společnosti je nezbytné vyjít z vědeckého pojetí vědomí. V málo které oblasti existuje totiž tolik nevědeckých deformací v pojetí samotného základního problému, jako je tomu právě u vědomí. Různé idealistické, objektivistické, pozitivistické, jednostranně psychologické a další koncepce zanášejí do pojetí vědomí řadu zkreslení a zmatků. Vědecké vymezení vychází jednoznačně z faktu prvotnosti bytí a druhotnosti vědomí při respektování jejich vzájemné podmíněnosti. Vědomí je, jak uvádí K. Marx, materiálně přenesené a přetvořené v naší hlavě. „Vědomí nemůže být nikdy nic jiného, než vědomí bytí, a bytí lidí je jejich skutečným životním procesem.“ (1, s. 231) Člověk ve svém vědomí, v důsledku tohoto aktivního vnímání materiálních podmínek života, vytváří plány, formuluje cíle a rozhoduje o prostředcích pro svoji praktickou činnost. Vědomí člověka není tedy jen prostý odraz, kopírování prostředí, ale má schopnost překonat tento odraz a v rámci respektování objektivních zákonů samu tuto realitu přetvářet. V. I. Lenin uvádí: „Lidské vědomí objektivní svět nejen odráží, nýbrž jej i tvoří.“ (2, s. 213) Dalším důležitým předpokladem vědeckého chápání vědomí je respektování jeho společenského základu. Vedle psychologických a fyziologických předpokladů je vědomí určeno sociálně. Marx to dokazuje například

ve své práci *Německá ideologie* v souvislosti s objasňováním vzniku řeči. „Řeč je tak stará jako vědomí — řeč je praktické vědomí existující i pro jiné lidi, tedy i pro mne samotného teprve existující skutečné vědomí, a řeč vzniká, stejně jako vědomí, teprve z potřeby, naléhavé potřeby, styku s druhými lidmi...“ Vědomí je tedy už od počátku společenským produktem a zůstává jím, pokud vůbec existují lidé. [1, s. 238] Jak dále zdůraznil B. Engels v práci *Podíl práce na polidštění opice* vědomí (a tedy i nutná komunikace a její forma řeč) se vyvíjelo v souvislosti s vytvářením a používáním nástrojů v procesu práce. Pro analýzu úlohy vědomí ve společenských procesech tvoří toto dialektickomaterialistické vymezení vědomí důležitý metodologický základ. Umožňuje překonat nebezpečí pouhého mechanistického chápání vědomí jako jednoduchou přeměnu vnějších podnětů na fyziologický produkt mozku, stejně jako objektivně idealistické odtrhávání vědomí od svého základu a chápání vědomí jako nadpřirozeného jevu a pod. Podstatu a zákonitosti společenských procesů a tedy i procesů sociálních můžeme pochopit jen na základě plného docenění vědomí jako aktivního odrazu materiálního bytí lidí, jako „počátek“ i „výsledek“ jejich praktické činnosti. Při analýze dynamiky sociálních procesů objevujeme řadu faktů svědčících o tom, že protikladnost bytí a vědomí lidí nemá charakter absolutní, ale že tento se vztahuje především k otázce prvotnosti a druhotnosti vědomí v gnoseologickém přístupu.

Vědomí, které se vyvinulo v složitém historickém procesu života lidí, naplněného bohatě rozvinutou praktickou činností, má komplexní charakter. Zahrnuje nejen aspekty biologické (schopnosti a specifika odrazu živé hmoty), psychologické, neurofyziologické, ale také sociologické. Zde jde o problematiku „nadindividuálního“ vědomí, o otázky vědomí společenského, vědomí skupin, jeho vzniku, obsahu, funkcí a vzájemného působení individuálního a společenského vědomí.

Vědomí je útvar, vyznačující se komplexností a velmi členitou strukturovaností. Je to dáno charakterem odráženého a uvědomovaného, t. j. složitostí všech forem pohybu hmoty, ale i složitostí a diferencovaností samotného procesu odrazu, poznání, schopností nositele tohoto vědomí. Nebudeme se zde zabývat těmito otázkami v celém komplexu a odkazujeme na současnou literaturu věnovanou otázkám společenského vědomí.¹

Východiskem analýzy je dialektika bytí a vědomí, dialektika individuálního, skupinového a společenského vědomí, která plyne z materiální jednoty světa. Společenské vědomí jako složitý sociální jev je předmětem zájmu různých společenských věd. Při analýze společenského vědomí dochází k relativnímu oddělování různých strukturních částí,

¹ Viz zejména: Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Svoboda, Praha 1973; Mužík, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha 1981; Vaněk, J.: *Teorie společenského vědomí*. Praha 1980.

jež jsou označovány příslušnými termíny. Je třeba říci, že členění strukturních částí není v literatuře jednotné, což přináší řadu potíží pro konkrétní výzkum. Nehledě na fakt, že výzkum společenského vědomí je často zaměřen příliš izolovaně na tyto, pouze relativně samostatné části, což neumožňuje odhalit složitou dialektiku jejich vzájemného působení a pronikání. Pokud jde o zkoumání vzniku a úlohy společenského vědomí přímo v sociálních procesech, je třeba toto vědomí chápat v jeho komplexní podobě, t. j. tak, jak skutečně existuje jako vědomí určité pospolitosti lidí. Pro toto vědomí se zřejmě nejvíce hodí označení: bežné, nebo aktuální, či reálné vědomí, případně stav vědomí. Mezi těmito termíny však existují poměrně značné rozdíly, označují různé aspekty vědomí určité pospolitosti (skupina, kolektiv, třída, národ) v daných konkrétně historických podmínkách. Z toho plyne, že je třeba, tyto i další termíny a pojmy vztahující se k problematice společenského vědomí blíže osvětlit.

Předmětem další úvahy bude zvláště pojem „aktuální vědomí“, neboť to je odrazem všech reálných sociálních procesů probíhajících ve společnosti. S tímto pojmem se v literatuře setkáváme méně často, než s pojmy ostatními. Podle mého soudu však nejpřesněji postihuje dynamickou stránku „vědomí v sociálních procesech“. „Aktuální vědomí“ je označení pro momentální situaci stavu vědomí. „Stavem společenského vědomí chápeme nikoli prostý souhrn určitých idejí a názorů, představ a citů, ale takovou jejich konstelaci, kdy jedny z nich zaujímají dominující postavení ve vědomí a pronikají všechen jeho obsah“, píše A. K. Uledov. (3, s. 266)

Stav vědomí je tedy relativně ustálená konstelace konstitutivních složek společenského vědomí, platí pro určitou časovou etapu. Aktuální vědomí se vyznačuje ve srovnání s takto chápaným stavem vědomí větší proměnlivostí a rozporností všech stránek jeho obsahu. Všechny jeho strukturní části, do kterých musíme zahrnout především názory, postoje, a hodnoty a hodnotovou orientaci příslušníků jednotlivých pospolitostí ve vztahu ke všem podstatným předmětům a vztahům společenského života, (které jsou vyjadřovány druhy společenského vědomí) se vyznačují výrazným akčním charakterem. Jsou většinou buď bezprostředně zahrnuty v aktivitě nositelů, nebo jsou obsahem, aspektem určitých zájmů, jež byly, nebo budou transformovány do jejich reálné činnosti.

Aktuální vědomí určitého nositele (pospolitosti) zahrnuje tedy vždy v té či oné míře všechny relativně samostatné útvary společenského vědomí, t. j. jeho druhy či formy.² Zahrnuje rovněž všechny úrovně společenského vědomí, t. j. společenskou psychiku, empirické a teoretic-

² A. K. Uledov se domnívá, že pojem forma společenského vědomí nevystihuje přesně obsah společenského vědomí. Za přesnější pokládá pojem „druh“ a uvádí následující druhy společenského vědomí: mravní, politický, právní, náboženský, estetický a filozofický druh vědomí. (3, s. 73 ad.)

ké vědomí, (4) či sféry, t. j. podle A. K. Uledova společenskou psychologií jako masové vědomí, ideologii jako sebevědomí společnosti, vědu jako obecný duchovní produkt společenského vývoje. (3, s. 168 a d.) Aktuální, tedy současné vědomí určité sociální společenství, či aktuální individuální vědomí je směsicí všech těchto relativně historicky se vyvíjejících samostatných útvarů společenského vědomí.

Důležité pro výzkum je dále ujasnit si vztah mezi teoretickým a běžným vědomím. Tyto dvě roviny společenského vědomí jsou v literatuře důsledně rozlišovány. „Bežné vědomí vzniká v empirických podmínkách života společnosti“ (3, s. 47) uvádí A. K. Uledov s odvoláním na práce klasiků. Je to vědomí lidí, plynoucí z každodenních podmínek jejich života, jež se reprodukuje a vytváří v důsledku jejich společenských činností, z nichž nejdůležitější jsou činnosti výrobní. Naproti tomu teoretické vědomí přerůstá rámec běžného vědomí lidí a přesahuje tedy podmínky každodenní reprodukce života lidí. Hlavní rozdíl, jak uvádí Uledov, mezi teoretickým a běžným vědomím spočívá v rozdílu zobecnění odráženého, vnímaného a ve stupni proniknutí k podstatě jevů. Běžné vědomí zůstává na povrchu, proto také není systematické, ucelené, je to spíše souhrn různých zkušeností, idejí, myšlenek, návyků, tradic, postojů a pod. plynoucí z každodenního života. Teoretické vědomí naproti tomu vytváří relativně ucelený systém, postihující podstatné vazby a vývoj příslušné oblasti života společnosti, nebo společnosti jako celku.

Z uvedeného vyplývá, že rozlišení společenského vědomí na běžné a teoretické je vedeno z gnoseologického hlediska. Obě roviny tvoří však spolu jednotu, a v tomto smyslu se vzájemně pronikají, doplňují a ovlivňují. Ve stavu vědomí společnosti i v jeho aktuální poloze (aktuální vědomí) se reálně vyskytují obě tyto úrovně společenského vědomí a dotýkají se prakticky všech oblastí života společnosti. Dotýkají se takto i všech (forem) druhů společenského vědomí, které jsou vlastně reflexí určitých významných relativně stabilních společenských jevů. Druhy vědomí (ekonomické, politické, právní apod.) odrážejí určité vztahy, jež existují ve společnosti, v řadě konkrétně jevových variací, ale které se vyznačují určitým důležitým objektivně existujícím základem. (V případě náboženského vědomí pak jde o falešný výklad určitých vztahů a jevů, jež rovněž existují reálně ve společnosti na základě nevědeckých premis.) Druhy vědomí ve vztahu k sférám, úrovním a zejména ve vztahu k stavu společenského vědomí a jeho aktuálnímu momentu se vyznačují určitou parcialitou, zahrnují jen určité jeho aspekty byť základní či velmi důležité (ekonomické podmínky, ekonomické a politické vztahy ap.) z hlediska celistvosti a komplexnosti společenského vědomí.

Při zkoumání společenského vědomí je třeba využít všechny prostředky vědy. Mimořádný význam při zkoumání tohoto složitého jevu má právě sociologie. V sociologickém přístupu se zaměřujeme na tvorbu příslušných duchovních útvarů (druhů vědomí, idejí, teorií ap.), dále na úlohu nositele společenského vědomí a jejich vzájemných vztahů. „Ze

sociologického hlediska“, píše A. K. Uledov, „se pokládá společenské vědomí za specifický jev společenského života, determinovaný podmínkami sociální existence a hrající aktivní úlohu v životě lidí.“ (3, s. 40) Cíle sociologické analýzy je možno podle našeho soudu nejlépe naplnit při zkoumání aktuálního vědomí společnosti. Odpovídá to požadavku konkrétně historického přístupu a vytváří se tím i možnosti poznání vnitřní rozpornosti společenského vědomí ve vazbě na reálné nositele jako aktivní sociální subjekty.

Zabýváme-li se společenským vědomím, nelze to dělat izolovaně od jeho nositele. Již jsme zdůraznili, že vědomí ve vztahu k bytí lidí je druhotné, není s ním tedy totožné, je jeho dialektickou, relativně odlišitelnou součástí. Vědomí je schopnost aktivně odrážet objektivní realitu tj. nejen odrážet a vytvářet její ideální obraz, ale také zpětně prostřednictvím společensko-přetvářejících činností tuto realitu měnit. Vědomí je tedy v tomto smyslu neoddelitelné od člověka. (Neplatí to však již zřejmě o produktu vědomí, jež může být buď v podobě teorie, uměleckého díla a pod. fixováno mimo vědomí lidí.)

V této souvislosti se objevuje řada vážných problémů. Předně jde o vztah individuálního a společenského vědomí.

Společenské vědomí současné společnosti je výsledek jejího historického vývoje. Jeho nositelem je tedy celá společnost, která je však různým způsobem diferencovaná. Z toho plyne i vnitřní rozpornost a diferencovanost společenského vědomí. Jednotlivý nositel společenského vědomí tak neodráží jednotlivé oblasti a jednotlivé stránky společenského bytí rovnoměrně. Ale jak odraz, tak hodnocení a zobecnění informací jsou diferencovány a složitým způsobem spojovány v zevšeobecněné společenské vědomí. V těchto procesech hrají určující úlohu ty sociální síly (nositelé), jež mají v konkrétně historicky určených vztazích rozhodující místo v oblasti ekonomiky a politiky. V současné epoše jsou těmito nositeli třídy. Společenské vědomí je tak v celém svém rozsahu třídně determinováno.

Důležitou vlastností společenského vědomí, kterou zde chceme podtrhnout, je právě dialektika individuálního a společenského vědomí, jež se v soudobých společnostech projevuje hlavně prostřednictvím skupinového vědomí. Stav rozvoje individuálního, skupinového a společenského vědomí, stejně jako jejich vzájemný vztah, propojenost, relativní samostatnost a vývoj je předmětem studia hlavně marxistické sociologie.

Ani individuální vědomí (vědomí jednotlivce) není jen pasivním produktem působení materiálních podmínek, společenských vztahů a společenského vědomí. Obsahuje vždy výrazný aspekt individuální samostatnosti, v němž je obsažen i aktivní přínos každého individua pro tvorbu a fungování skupinového a společenského vědomí. Individuum nadané vědomím nejen odráží a vyhodnocuje jevy existující mimo něj, ale také všechny tyto informace přetváří a formuluje své cíle, plány a určuje tak zaměřenost příslušných aktivit. Tím určuje v té či oné míře, v zá-

vislosti na konkrétních podmínkách změny samotné skutečnosti. Vědomí obecně je tak aktivním faktorem změny, není prostým kopírováním skutečnosti, ale tím, že se může od této skutečnosti „odpoutat“, vytváří předpoklady nadhledu, zobecnění, prognózy, a změny. Podmínky jež určují váhu tohoto aktivního působení vědomí individua jsou vždy historicky určené. V rámci jejich působení může jednotlivec v té či oné podobě, v té či oné míře, aktivně vstupovat do společenské změny a do změny přírodních podmínek života.

V soudobých společnostech jsou podmínky vymezující rámec možností aktivity individuálního vědomí mimo jiné dány sociální strukturou společnosti. Každý jednotlivec je příslušníkem několika sociálních skupin, které se vyznačují určitým relativně samostatným „skupinovým vědomím“. Je vytvářeno fakticky jako jejich průnik a výrazně ovplyvňuje jednání každého individua. Obsahově se skupinové vědomí skládá z určitých skupinových názorů, idejí, zvyklostí, zásad, pravidel, jednání z určitých skupinových norem, které existují v jisté konstelaci. V určitých případech, zpravidla — jde-li o velké sociální skupiny — třídy, vytváří se i ucelená teoretická koncepce vědomí, zpravidla v podobě ideologie. Skupinové vědomí nebývá v literatuře vždy dostatečně reflektováno. Filozofická literatura se zpravidla zabývá dialektikou individuálního a společenského vědomí, se zdůrazňováním úlohy politického vědomí a ideologie příslušné vládnoucí třídy, ale nevěnuje dostatek pozornosti celému systému relativně samostatných a vzájemně působících sociálních skupin.

Při zkoumání stavu rozvoje společenského vědomí jsme se dále setkali s otázkami vznikaní, formování a ustalování různých relativně samostatných částí společenského vědomí, jako např. druhů společenského vědomí, ale i takových elementů jako jsou hodnoty, normy, postoje, názory a pod.

V obsahu prvků vědomí jednotlivců a sociálních skupin pak konkrétně můžeme identifikovat jak mravní, tak i právní, politické, ekonomické, estetické, filozofické, případně i náboženské aspekty. Vystupují v nich s rozdílnou vahou a v rozdílném rozsahu. Jestliže za relativně nejstabilnější prvky vědomí sociálního nositele můžeme označit hodnoty (nejstabilnější prvky „paměti“ vědomí), pak v rámci hodnot člověka, či skupiny nenacházíme pouze mravní hodnoty, ale hodnotovou strukturu zde tvoří i další relevantní prvky všech druhů společenského vědomí. Jako předmět hodnoty (ocenění), jež působí dále jako specifická direktiva k zájímání postojů a k aktivitě, zde vystupují různé, především reálné, předměty. Jsou jimi například různé výtvoř, společenské vztahy, určité zájmy, myšlenky, teoretické koncepce, ale také jednotlivé osoby či skupiny lidí. Jako hodnoty však mohou vystupovat i různé fiktivní věci, jako je tomu například v náboženství apod. Hodnoty sociálního nositele pak tvoří dynamický systém, v němž různé předměty reálného i fiktivního světa se vzájemně doplňují a podmiňují. Tento systém není možné

postihnout tzv. "žebříčkem hodnot" jak o to usilují některé empirické výzkumy, neboť jeho dynamický charakter plynoucí z faktu, že hodnoty jsou složitým produktem reálné činnosti lidí, vylučuje statické chápání jejich konstelace. Komplementární charakter jednotlivých hodnot vede spíše k jejich uspořádání do podoby různých hladin podle stupně významnosti, jež mají pro nositele v konkrétně historicky daných podmínkách. V těchto hladinách se pak zpravidla vyskytuje více hodnot, hladiny představují určité „volné“ stupně umožňující podle působení vnějších vlivů přeskupení hodnot jak v rámci jedné hladiny, tak i mezi hladinami.

Další důležitý prvek vědomí individuů a sociálních pospolitostí jsou normy. Již jsme se zmínili o tom, že jde vlastně o hlavní regulativy jednání lidí, případně celých skupin. Jejich původ je jednak v tom, že se vytvářejí sociální interakcí jako bezprostřední zkušenost (v tom případě mají zpravidla neformální charakter) a jednak mohou být stanoveny apriorně jako organizační regulativy (v tom případě jde o tzv. formální organizaci). V obou případech však jde o produkty „paměti“ společenského vědomí založené na selekci, zhodnocení a stabilizaci (relativní „umrtvení“) příslušné informace. Normy se tedy nekryjí s pojmem hodnoty. Liší se především v tom, že normy vymezují poměrně striktně způsob jednání (zejména pak vzájemné vztahy mezi lidmi), jsou spojeny s příslušnými sankcemi dokonce v tom smyslu, že tyto jsou součástmi těchto norem. Naproti tomu hodnoty představují jak z hlediska vzniku, tak z hlediska funkce a kontroly spíše základní orientaci pro tvorbu norem a normativních systémů. Zatímco hodnota působí direktivně ve smyslu vnitřní orientace, má norma spíše vnější až direktivně represivní charakter. Hodnoty „zůstávají“ převážně v rovině vědomí (i když některé se mohou stát normou), zatímco normy přerůstají (jsou spojovacím článkem) z roviny vědomí do roviny reálných vztahů mezi lidmi v pospolitosti příslušného sociálního procesu.

Součástí vědomí pospolitosti jsou zpravidla také vždy určité ideje. (Nemusí být vždy produktem dané pospolitosti, mohou být přijaty jako produkt pospolitosti jiné.) Jsou většinou spojeny se zájmy a potřebami pospolitosti, vytvářejí teoretickou koncepci jejího vědomí, vyjadřují i příslušnou hodnotovou orientaci a stávají se zpravidla programovým vyjádřením aktivity pospolitosti. Jestliže hlavní obsah hodnot tvoří mravní vědomí a normy vyjadřují z větší části to, co tvoří základ právního vědomí, pak, pokud jde o ideje, má zde největší vliv filozofické a politické (případně náboženské) vědomí. Filozofické vědomí vytváří předpoklady a obecný základ vztahu lidí ke světu. Světový názor³, který je jeho obsahem, orientuje strukturu celého vědomí i jednání člověka. Obsahem světového názoru je vlastně osvětlení vztahu člověka k přírodě a osvět-

³ A. K. Uledov píše: „Filozofie, stejně jako všechny druhy vědomí, je systémem názorů na svět, který člověka obklopuje“. (3, s. 133)

lení vztahu vědomí a bytí. Osvětlení těchto vztahů je však ovlivněno dalšími reálnými společenskými vztahy. V třídní společnosti jsou rozhodující vztahy mezi třídami, dále zájmy a cíle jednotlivých tříd. Filozofie pak v této rovině teoreticky zdůvodňuje zájmy tříd. V této rovině se filozofické vědomí těsně prolíná s politickým vědomím. Obsahem politického vědomí jsou především vztahy mezi třídami, plynoucí z jejich ekonomických zájmů. Svým charakterem je pak nejaktivnějším momentem společenského vědomí a podobnou úlohu hraje i v oblasti tvorby idejí, jež si vytváří, či přijímají za své sociální pospolitosti lidí. Tedy politické ideje bezprostředně spojené a vyrůstající na filozofickém vědomí, jsou formulované třídami, stávají se obsahem jejich ideologie, jako ucelené koncepce jednání ve společenských vztazích, v prosazování třídních zájmů. Současně však jsou tyto ideje v té či oné míře transformovány do vědomí dalších sociálních skupin i jednotlivců. Tito nositelé přijímají, případně odmítají, částečně přetváří a modifikují společenské ideje v souladu se svými skupinovými zájmy. Rozhodující vliv na přijímání určitých idejí má vládnoucí třída, která svými politickými a ideologickými prostředky je může prosazovat.

Politické ideje mají největší význam ve struktuře vědomí sociálních pospolitostí, korespondují s jejich hodnotovou orientací i normativním systémem. Jejich vytváření je záležitostí složitého procesu, v němž se aktivně prostupují a vzájemně ovlivňují zkušenostní (běžné) vědomí z politických střetů s teoretickým vědomím založeným na vědecké reflexi společenských vztahů a společenského vývoje, kterou uskutečňuje zpravidla ideologický aktiv příslušné třídy.

Nemůžeme se zde dále zabývat těmito složitými souvislostmi. Chtěli jsme pouze poukázat na to, jakým způsobem spolu souvisí společenské vědomí, jeho jednotlivé druhy a aktuální vědomí relativně samostatných sociálních pospolitostí. Podle našeho soudu se společenské vědomí projevuje v aktuálním vědomí těchto subjektů právě v obsahu idejí, jež zastávají, v hodnotách a hodnotové orientaci a dále v normách, jež regulují příslušné vztahy.

Bezprostředním projevem této struktury vědomí pospolitosti je pak postoj. K problematice postojů byla publikována již řada prací. Podle našeho soudu vymezení tohoto pojmu dobře vystihuje rozlišení jeho citové, kognitivní a temporální stránky (tendence k jednání). Pojstoj je tedy vyjádřením určitého stavu vědomí orientovaného na nějaký objekt, vyjadřuje tedy vztah k tomuto objektu a pravděpodobné chování. Tato pozice je výhodná pro sociologické zkoumání. Prostřednictvím postojů je možné blíže proniknout k systému hodnot a ideové orientaci příslušného sociálního subjektu.

Jestliže naším cílem je poznat stav vědomí tříd a hlavních sociálních skupin, pak v souladu s výše uvedeným vymezením stavu vědomí nám půjde o identifikaci dominujících idejí, hodnot a názorů a o jejich objektivní původ. Vědomí každé společnosti je „... proniknuto určitými

idejemi (politickými, filozofickými, mravními atd.) a v souvislosti s tím nabývá určité specifičnosti“. (3, s. 266) Politika, která vznikla v souvislosti s rozdělením společnosti na třídy, tvoří samostatnou sféru společenského života. Existuje jako sféra vzájemných vztahů mezi třídami, vztahů, které plynou z ekonomických určení. Právě toto ekonomické určení vytváří objektivní zájem třídy a její objektivně integrující základ. Proces realizace tohoto zájmu se děje nejen ve výrobní sféře, ale i ve sféře politiky a tak v procesu politické aktivity, politického boje se konstituuje politické vědomí. Není pouhým odrazem ekonomických zájmů a vztahů, zahrnuje také zkušenost z politického prosazování zájmů. Na tomto základě se vytvářejí určité názory a ideje, které se stávají ideovým základem politických hnutí a stran. Politické vědomí jako uvědomění si třídních zájmů, hraje určující úlohu ve struktuře společenského vědomí i ve vědomí jednotlivých sociálních pospolitostí, i když v konkrétně historické situaci tato úloha nemusí být dostatečně zjevná. Politické vědomí v dané společnosti je vždy diferencované v souladu s třídní strukturou společnosti. Hlavní úlohu pro tuto společnost však hraje politické vědomí vládnoucí třídy. A to v návaznosti na politický systém společnosti.

Význam jednotlivých prvků ve vědomí lidí je tedy různý a to jak ze subjektivního, tak objektivního hlediska. Určující úlohu však v konečné instanci mají ty prvky, které jsou určovány sociálně ekonomickými faktory a s nimi spojené postavení člověka v historicky vzniklé dělbě práce. Toto postavení začleňuje jednotlivce do určité třídy. Odlišuje jeho pozici od příslušníků jiných tříd a sociálních skupin. Důsledkem a součástí této diferenciaci je i proces vnímání rozdílnosti a uvědomování si svých a společných skupinových, či třídních zájmů, jež ve vztahu k ostatním třídám a skupinám ve složitém a zprostředkovaném procesu krystalizují jako zájmy politické. Proto právě politické vědomí, zejména zformované v podobě ideologie třídy, je ústředním a integrujícím prvkem společenského vědomí jako celku i běžného vědomí každého jednotlivce.

Politické vědomí v rovině aktuálního vědomí lidí však zpravidla nevystupuje v čisté podobě, například jako akceptování ucelené ideologie, ideologické koncepce třídy. Na proces formování politického vědomí, jako složky běžného vědomí lidí působí celá řada zprostředkujících vlivů. Tím také vzniká reálná diferenciaci běžného vědomí lidí z hlediska jeho politického obsahu.

Stojíme-li pak před odpovědí na otázku: jaký je stav vědomí, nebo stav jeho rozvoje u jednotlivců či u určitých sociálních sil, celků, musíme nejdříve stanovit kritéria, která nám umožní toto posouzení. Za obecné kritérium rozvoje vědomí možno pokládat jeho socialistický obsah. Vycházíme z rozlišení pojmu socialistického vědomí a vědomí lidí za socialismu, které dosahují lidé v závislosti na konkrétně historických podmínkách, a má tedy různou úroveň. Další konkretizací tohoto obecného kritéria dojdeme k závěru, že důležitými hledisky pro posuzování je pře-

devším obsah politického vědomí, t. j. charakter zastávaných politických ideálů, názorů, hodnot z hlediska jejich vědeckosti. V podstatě jde o problém, nakolik je v běžném vědomí obsažena vědecká ideologie dělnické třídy. Zde tedy dochází k posouzení průniku teoretického a běžného vědomí v konkrétním aktuálním vědomí, v němž vystupuje teoretické vědomí jako jedno z kritérií stavu rozvoje vědomí lidí.

Druhým hlediskem je posuzování, jaké postavení v konkrétním stavu vědomí zajímá právě politické vědomí či ideologie. Stav vědomí, jak bylo uvedeno, chápeme jako určitou konstelaci idejí hodnot, názorů a pocitů atd.

Tyto ideje, názory, hodnoty obsahově nejsou jen politické, ale vztahují se ke všem podstatným sférám podmínek a života lidí. Jde tedy o to, jaké místo v dané konstelaci všech těchto oblastí zaujímá právě politické vědomí, právě prvek politického vědomí. Řečeno tedy tradičně sociologicky, jde asi o problém, jaké zajímá místo v hodnotové orientaci člověka. Jakou váhu ve vztahu k odrazu ostatních oblastí života člověk přikládá politickému vědomí, politickým ideálům, politickým hodnotám. Tím přecházíme ke třetímu hledisku hodnocení politického vědomí, je jím „přesah“ nebo vstup politického vědomí do konkrétní činnosti lidí, nebo jinými slovy jde o to, jaký mají zastávané politické názory, ideje apod., akční charakter, nakolik je stupeň jejich uvědomění transformován do konkrétní politické aktivity, či do dalších jejich činností. Evidentně se zde dotýkáme celé složité problematiky, fungování ekonomických, politických institucí, politického systému a jejich využívání pro rozvoj politického vědomí lidí. Činnost komunistické strany jako vedoucí síly socialistické společnosti je bezprostředně spojena s politickou aktivitou dělnické třídy i ostatních pracujících. Ve své každodenní činnosti strana získává poznatky o celkovém stavu vědomí lidí, o způsobu jejich myšlení i o politické uvědomělosti lidí. V tomto ohledu je každodenní politická práce nenahraditelným poznávacím zdrojem. Úloha marxistické společenské vědy pak spočívá v systematizaci a doplňování těchto poznatků, v prohlubování jejich objektivitu a exaktnosti. Dále má věda za úkol zkoumat souvislosti a odhalovat zákony formování vědomí lidí a vytvářet tak teorie a zdůvodněné prognózy a navrhnout účinné koncepce a zásahy do reality. Nové a náročné úkoly, které stojí před stranou právě v oblasti formování socialistického vědomí lidí vyžadují další rozvoj vědeckého poznání a jeho účinnější spojení s politickou činností. Pokud jde tedy o naše znalosti o stupni rozvoje vědomí lidí, postrádají zatím především větší systematičnost. V některých oblastech jsou poměrně hluboké, v jiných naopak velmi povrchní a je možno říci, že existují i určitá bílá místa. Naše poznání v této oblasti je převážně deskriptivní, schází analýza souvislostí, konkrétní rozbor působení determinujících faktorů a jejich zprostředkování. Obtížně bychom také formulovali asi přesnější a výstižnější odpověď na otázku, jaký je tedy stav rozvoje socialistického vědomí jednotlivců, sociálních skupin

a tříd podle výše uvedených hledisek. Nechceme-li se proto spokojit se sice pravdivým, ale příliš obecným konstatováním o vysoké a stále rostoucí úrovni socialistického vědomí našich lidí, musíme jednak zdokonalovat poznávací metody v této oblasti a jednak také zlepšit celkovou organizaci poznávacích činností včetně výměny poznatků a zkušeností.

LITERATÚRA

1. MARX, K. — ENGELS, F.: Vybrané spisy I. Praha 1976.
2. LENIN, V. I.: Spisy 38. Praha 1960.
3. ULEDOV, A. K.: Struktura společenského vědomí. Praha 1973.
4. VANĚK, J.: Teorie společenského vědomí. Praha 1980.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ИСХОДНЫЕ ПУНКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Франтишек Зич

Автор исходит из научного марксистско-ленинского понимания сознания (сознание как активное отражение), подчеркивает социальную обусловленность и функциональность сознания, анализирует некоторые теоретико-методологические проблемы познания и формирования социалистического общественного сознания. Он отличает „состояние сознания“ как относительно устойчивую констелляцию конститутивных составных частей общественного сознания от „актуального сознания“, для которого характерны большая изменчивость и противоречивость этих составных частей. Анализирует диалектику индивидуального, группового и общественного сознания, намечает структуру и радиус действия сознания индивидов и социальных групп (идеи, ценности, нормы, установки). В заключении статьи автор формулирует критерии оценки уровня и состояния социалистического общественного сознания.

THEORETISCH-METHODOLOGISCHE AUSGANGSPUNKTE DER UNTERSUCHUNG DES GESELLSCHAFTLICHEN BEWUSSTSEINS

František Zich

Der Vf. geht von der wissenschaftlichen marxistisch-leninistischen Auffassung des Bewusstseins [Bewusstsein als aktive Widerspiegelung] aus, betont die soziale Bedingtheit und Funktionalität des Bewusstseins und analysiert einige theoretisch-methodologische Probleme der Erkennung und Formung des sozialistischen Gesellschaftsbewusstseins. Er unterscheidet zwischen „Bewusstseinszustand“ als relativ konstanter Konstellation konstitutiver Komponenten des Gesellschaftsbewusstseins und „aktuellem Bewusstsein“, welches sich durch grössere Veränderlichkeit und Widersprüchlichkeit dieser Komponenten auszeichnet. Er analysiert die Dialektik des Individual-, Gruppen- und Gesellschaftsbewusstseins und zeichnet die Struktur sowie den Aktionsradius des Bewusstseins von Individuen und sozialen Gruppen (Ideen, Werte, Normen, Verhaltensweisen). Abschliessend formuliert der Vf. Kriterien für die Beurteilung von Niveau und Zustand des sozialistischen Gesellschaftsbewusstseins.